

РОЗДІЛ 5 ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 82.091

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2020.13-3.14>

ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ АНТИУТОПІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

GENRE PECULIARITIES OF DYSTOPIA: THEORETICAL ASPECT

Іванова А.О.,

*orcid.org/0000-0001-8875-0719**аспірантка I курсу філологічного факультету**Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна,**вчитель**КЗ «Люботинська спеціалізована мистецька школа-інтернат «Дивосвіт»»**Харківської обласної ради*

У статті розглянуто й проаналізовано теоретичний аспект жанру антиутопії в сучасній українській літературі. Коротко охарактеризовано провідні концепції утопії та антиутопії в сучасному літературознавстві. Відзначено, що антиутопія відзначається такими характерними жанровими рисами: проєкцією на вигадане суспільство тих характеристик сучасного авторів суспільства, які викликають найбільше його несприйняття; розташуванням антиутопічного світу на відстані у просторі або часі; таким описом негативних якостей вигаданого суспільства, аби вони шокували або ж викликали жах. Доведено, що варіативні ознаки антиутопічного дискурсу можуть бути представлені ізоляцією, статичністю, наявністю маніпуляцій із історією, колективізмом, який базується на основі ідеалів рівності, а також пригніченням ідентичності та приватності, суворою трудовою етикою, відмовою від будь-яких життєвих насолод, типовим плануванням міст, уніфікацією, абсолютним державним контролем над інтимними та родинними відносинами, секуляризованою ерзац-релігією, ворожістю до мистецтва, пропагандою, псевдодемократичною легітимізацією влади, вигадливим апаратом санкцій, постійним спостереженням таємної поліції, терором, тортурами та ліквідацією інаквотомців. Проаналізовано наукове вивчення жанру антиутопії. Мусимо констатувати, що даний жанр залишається дискусійним. Про неопрацьованість терміна свідчить існування багатьох понять, якими характеризується зазначене літературне явище.

Доведено, що антиутопія, як і утопія, – це жанр, який супроводжує історичний і суспільний розвиток, ілюструє в художній формі технологічний та інтелектуальний прогрес і його непередбачувані наукою, але гіпотетично можливі наслідки. Сучасні літературні твори, поєднуючи елементи утопічного і антиутопічного, витворюють нові жанрові варіації, сюжети і мотиви яких будуть визначатися реаліями технічного розвитку суспільства.

Ключові слова: жанр, поетика, утопія, антиутопія, гетеротопія.

The theoretical aspect of the genre of dystopia in contemporary Ukrainian literature was considered and analyzed in the article. The leading concepts of utopia and dystopia in contemporary literature studies were briefly characterized. It was noted that dystopia has such distinctive genre features as projection on the imagined society of those characteristics of the author contemporary society that cause his greatest rejection, the location of the dystopian world at a distance – in space or time; the description of negative qualities of the fictional society to shock or terrify. It was proved that the variable features of the dystopian discourse can be presented by exclusion, static character, manipulation with history, collectivity based on ideal of equality, suppression of identity and privacy, strict work ethics, rejection of any life enjoyment, typical city planning, unifying, absolute government control over sexual and family relationship, secularized ersatz-religion, hostility to the arts, propaganda, pseudo-democratic legitimization of power, a bizarre apparatus of sanctions, constant monitoring by the secret police, terror, torture and the elimination of dissenters. Scientific study of the genre of dystopia was analyzed. It should be pointed out that the genre continues to be debatable. Many concepts, which characterize the literary phenomenon highlight the need of the development of the defined term.

Dystopia like utopia is proved to be a genre following historical and social development, illustrating technological and intellectual progress in artistic form and its consequences that are unpredictable by science, but hypothetically possible. Contemporary literary works, combining utopian and dystopian elements, create new genre variations, plots and motives, determined by the realities of social and technical development of society.

Key words: genre, poetics, utopia, dystopia, heterotopia.

Постановка проблеми. Антиутопія як мистецьке явище, як і утопія, має давню історію в світовій культурі. Вивченню антиутопії присвячено багато робіт не тільки в галузі літературознавства. Цей феномен став предметом вивчення і полеміки в культурології, філософії,

соціології та футурології. У науковій літературі досліджуються соціально-історичні причини виникнення антиутопії, вивчаються її генетичні корені й простежується генеза, жанрові ознаки, розглядаються особливості поетики цієї моделі майбутнього.

Антиутопічні настрої вчуваються уже в сатиричних творах Дж. Свіфта, Ф. Вольтера, С. Батлера, М. Салтикова-Щедріна, Г. Честертон і ін. Однак цілісні антиутопії з'являються тільки на початку двадцятого століття, коли на історичну арену виходять комунізм і націонал-соціалізм, виникають тоталітарні режими, стає реальною загроза нової світової війни. Популяризації жанру антиутопії в подальшому сприяло й загострення глобальних проблем. Типовими антиутопіями є романи Є. Замятіна «Ми», О. Гакслі «Цей прекрасний новий світ» і «Мавпа і сутність», Дж. Орвелла «Колгосп тварин» і «1984», А. Кестлера «Морок опівдні», Л. Мемфорд «Міф про машину», Р. Хейлбронера «Дослідження видів людства на майбутнє», М. Янга «Піднесення меритократії», В. Голдінга «Володар мух» та ін. До антиутопічних також зараховують романи-попередження Дж. Лондона, К. Чапека, А. Франса, Р. Бредбері, де описуються небезпеки, які чатують на суспільство в майбутньому.

Отже, можна відзначити, що тема дослідження є актуальною, оскільки наразі суспільство стоїть перед черговими викликами, що потребують культурного, зокрема літературного, осмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Літературна критика активно вивчає жанрові особливості антиутопії. Серед основних рис жанру найчастіше називають прогнозування небажаного майбутнього і пафос застереження. У численних працях антиутопія розглядається як соціально-філософська модель майбутнього, в якій тенденції реального життя доведені до логічного абсурду. Вивчається також проблема становлення художності в ній. Дослідники вважають антиутопію логічно і генетично пов'язаною із утопією. Сучасних науковців цікавить, зокрема, співвідношення й взаємодія антиутопії з утопією. Крім того, антиутопію вивчають в плані наступності ідей утопістів і протистояння цим ідеям. Серед відомих дослідників утопії – Е. Баталов, Ч. Кірвель, М. Шадурський, Н. Фрай, Г. Клейс, Р. Зааге, Г. Гнюг та інші. Науковці вказують на неоднозначність тлумачення самого слова «утопія», що з'явилося з волі англійського письменника і громадського діяча Томаса Мора, який назвав написану латиною в 1515–1516 роках книгу «Утопія», утворивши це слово з коренів “u” і “topos” (тобто місце, якого ніде немає) або ж з коренів “eu” – «блага» і “topos” – «місце» (тобто блаженне місце).

Дослідники підкреслюють велике значення наукової фантастики, а О. Зверев і К. Шахова вважають головною необхідністю жанру наявність

романного конфлікту, коли герой постає проти насильства над природою в широкому розумінні поняття. В цілому антиутопія досліджується як синтез двох жанрових стихій – утопії та сатиричної фантастики.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення жанрових особливостей антиутопії, а саме теоретичного аспекту. Поставлена мета зумовлює необхідність виконання таких завдань:

1) розглянути актуальні літературознавчі та культурологічні концепції антиутопії;

2) визначити жанрову своєрідність антиутопії;

3) відшукати теоретичний аспект антиутопії Постмодернізму.

Виклад основного матеріалу. Утопія як літературний жанр – це абстрактна модель ідеальної соціальної системи, яка відповідала уявленням письменника про гармонію людини і суспільства [4]. Хоча цей термін уперше з'явився в суспільно-політичному трактаті Т. Мора, твори утопічного характеру, утопічна свідомість і мрії про ідеальний суспільний устрій з'явилися значно раніше. Джерела утопічної свідомості можна простежити у фольклорі (наприклад, казки про щасливі острови або міфи про золотий вік), в Біблії, в літературних і філософських творах античності. Фантастичне уявлення про ідеальне царство – країну фракійців – з'являється в «Одіссей» Гомера.

Проекти ідеального суспільного ладу розвивав у IV ст. до н. е. Платон. У його «Державі» проявилася і звична причина створення утопії, тобто розчарування в існуючому суспільному устрої і мрія про ідеальний світ [4].

Особливості утопії, які визначилися у Платона, збереглися в основних своїх рисах і в творі Т. Мора, і в «Місті Сонця» Кампанелли, і в «Відомостях ззовні» Морріса. В епоху Відродження утопія тяжіла до опису досконалих суспільств, які нібито колись існували десь на землі. У XVII–XVIII ст. широкого поширення набули різні утопічні трактати і проекти соціальних і політичних реформ [4]. Із середини XIX і у XX ст. утопія зверталася до проблем соціальних цінностей. У цей же період відбулося зближення утопії і наукової фантастики, утопія набула нового футурологічного змісту [9].

Але водночас змінилося й ставлення філософів і політичних діячів до утопії на зневажливе й іронічне. Утопія розумілася як привабливий, але наївний і недосяжний соціальний ідеал, який не має значення в практичному житті [11]. Кількість літературних творів, в яких ставилася під сумнів можливість втілення позитивних ідеалів в силу різних причин (історичних, соціальних, філософських, науково-технічних), значно зросла.

С. Шишкіна вважає, що еволюція утопічного мислення до антиутопічного сталася завдяки «бурхливому науково-технічному прогресу, стрімкому розвитку і агресивному втіленню в життя революційних ідей» [24, с. 24]. Ч. Волш у своїй праці «Від утопії до жаху» писав: «Становлення жанру антиутопії відбувається в умовах грандіозних соціальних експериментів ХХ століття, і саме цей жанр показав розплату раніше, ніж вона почалася» [28, с. 75]. Там же він зазначав: «Чому вицвіла утопічна картина? Мені на думку спадають дві причини. Перша причина – це невдача утопії, друга – її тріумф» [28, с. 117]. Утопія не змогла вирішити провідну в цьому жанрі дилему щодо того, чи гарантує загальна справедливість загальне щастя [16].

Поширеною є думка, що антиутопія пов'язана тільки з літературним процесом ХХ століття. Зокрема, Є. Зам'ятін називає цей жанр художнім феноменом саме минулого століття, а попередником його був автор соціально-фантастичних романів Г. Веллс [6, с. 4].

Однак більш точним нам видається твердження С. Безчетнікової про актуалізацію антиутопії на рубежі ХІХ–ХХ ст. [3]. Такі дослідники жанру, як Є. Баталов, Д. Кейтеб, Ю. Кагарлицький, говорять про поступове формування антиутопії в критиці принципів та ідей, які були фундаментальними для утопії. Т. Чернишова зазначає, що можливості виникнення даного жанру існували «вже в класичній утопії, оскільки критика сучасного автору суспільства завжди була другим планом будь-якої утопії» [22, с. 79]. У довідковій літературі першими антиутопіями називають трактат Т. Гоббса «Левіафан» (1651), роман С. Батлера «Еревуон» (1872).

Вивченню і теоретичному переосмисленню жанру присвячено багато робіт зарубіжних і вітчизняних дослідників. Вчені звертаються як до теоретичних питань (Е. Шацький, М. Шадурський, Е. Баталов, Б. Ланін та інші), так і до аналізу конкретних антиутопічних текстів, зокрема і класичних зразків.

Питання встановлення взаємозв'язку утопії і антиутопії аналізували Г. Ессельборн, Б. Ланін, Н. Ковтун, Р. Черепанова та ін. Спільні та відмінні риси антиутопічної літератури і наукової фантастики досліджували Н. Ковтун, Г. Ессельборн, М. Швонке, Г. Люк, Т. Чернишова.

У дослідженні жанру антиутопії в зарубіжному літературознавстві знаковими були роботи, написані в 1950–1960-х рр. Це праці Дж. Вудкок «Негативні утопії» (G. Woodcock “Utopias in Negative”, 1956), Н. Браун «Життя проти смерті»

(N. Brown “Life against Death”, 1959), Л. Мамфорд «Історія утопії» (L. Mumford “The Story of Utopias”, 1962), Ч. Волша «Від утопії до жаху» (Ch. Walsh “From Utopia to Nightmare”, 1962), М. Хіллегас «Майбутнє як жах» (M. Hillegass “Future as a Nightmare”, 1967).

Серед робіт останніх десятиліть варто відзначити такі критичні роботи: «Дистопія: теорія і путівник» і «Дістопійний поштовх в сучасній літературі» М. Букера (M. Booker “The Dystopian Impulse in Literature”, “Dystopian Literature: A Theory and Research Guide”, 1994), «Три обличчя утопії» Л. Сарджент, «Антиутопічна традиція» Ш. Майєра (Stephan Meyer “Die anti-utopische Tradition”, 2001), «Темні світи. Дистопія на шляху в 21 століття» Е. Цайслера, “Dunkle Welten. Die Dystopie auf dem Weg ins 21. Jahrhundert” (2008), by Elena Zeißler.

Аналізуючи наукове вивчення жанру антиутопії, мусимо констатувати, що даний жанр залишається дискусійним. Про неопрацьованість терміна свідчить існування багатьох понять, якими характеризується зазначене літературне явище.

Для позначення утопії зі знаком «мінус» польський вчений Е. Шацький наводить такі визначення: негативна утопія, антиутопія, дистопія, какотопія тощо. У німецькомовній критичній літературі оперують такими поняттями: «деволюціоністська утопія» (“Devolutionistische Utopie-Tuzinski”), «метопія» (“Mätopie-Huntemann”), «утопія жаху», «гротескна утопія» (“Schreckutopie” und “Groteskutopie-Borinski”), «какотопія» (“KakotopieBurgess”), «негативна утопія» (“Negative Utopie” (Broich)), «перевернута утопія», «утопія навпаки» (“Inverted Utopia” und “reverse Utopia” (Walsh)), «фальшива утопія» (“False Utopia” (Ross)), «песимістична утопія» (“Pessimistische Utopie” (Mauthe)), «до трутопія» (“Gegenutopie-Seeber”), «апотропеїчна утопія» (“Apotropäische Utopie” (Hönig)), «антитехнічна утопія» (“anti-technische Utopie” (Sühnel)), «чорна утопія» (“Schwarze Utopie” (Saage)), «антиутопія» (“Anti-Utopie”, “Antiutopie” (Meyer)), «дистопія» (“Dystopie” (Patrick)).

У вітчизняному літературознавстві закріпилися терміни «негативна утопія», «антиутопія», в англійській мові переважає термін «дистопія» (“dystopia”), в німецькомовній – «антиутопія» (“Anti-Utopie”) і «дистопія» (“Dystopie”). Однак А. Чама вважає термін «негативна утопія» точнішим, ніж антиутопія, оскільки «літературна форма, яка визначається ним, спрямована не проти утопії як жанру, а проти утопії як ідеології (політичної або технократичної), яка

проголошує себе науковою теорією і претендує на радикальну перебудову світу» [20].

Уперше слова «антиутопія», «антиутопіст» (англ. “Dystopian”) як протилежність «утопіста» (“utopian”) ужив англійський учений Джон Стюарт Мілль у 1868 році у своїй парламентській промові, характеризуючи авторів полемічних і прогностичних творів.

Сам же термін «антиутопія» як назву літературного жанру ввели Гленн Негл і Макс Патрік у складеній ними антології утопій «У пошуках утопії» (“Quest for Utopia”, 1952) [7, с. 26]. Термін «антиутопія» походить від Є. Замятіна, який зазначив, що соціально-фантастичні романи Г. Веллса відрізняються від утопій, як і +А від –А, і назвав їх соціальними памфлетами в художній формі фантастичного роману [6, с. 4].

Антиутопія може бути визначена як «<...> ідейна течія, яка на противагу утопії ставить під сумнів можливість досягнення соціальних ідеалів і встановлення справедливого суспільного устрою, а також виходить з переконання, що справедливий суспільний лад супроводжується катастрофічними наслідками» [17, с. 31–32].

Деякі видання формулюють дефініцію антиутопії як різновиду науково-фантастичної літератури, що містить похмурий футурологічний прогноз і припускає проєкцію тенденцій сьогодення на близьке чи далеке майбутнє [10, с. 32].

Інше визначення жанру антиутопії пропонує Н. Добринська: «Антиутопія – це синтетичний жанр, принцип пародійності якого закладений його генеалогією і проявляється в його структурно-композиційних особливостях, критичному переосмисленні опозиції «особистість – соціальний ідеал» [5].

Після виходу у 1948 році роману Дж. Орвелла «1984» серед критиків і літературознавців все частіше звучала думка, що жанр антиутопії досяг вершини в своєму розвитку. Твір англійського письменника настільки вичерпно втілює основні риси антиутопії, що подальший розвиток жанру в традиційній і класичній формі (Замятін – Гакслі – Орвелл) був практично неможливим [7, с. 27].

В. Новиков відзначає, що даний жанр в ХХ столітті «викристалізувався і вичерпався повністю», тому сучасна антиутопія все частіше виступає не як самостійний жанр, а тяжіє до взаємодії з іншими жанрами. Аналізуючи жанрові різновиди антиутопії другої половини ХХ століття в англо-американській літературі, Л. Саргент виділяє твори гротескно-сатиричного, філософ-

сько-психологічного та інтелектуально-іронічного напрямів [27, с. 58].

Критикуючи передчасність і помилковість твердження про смерть жанру антиутопії, Ю. Жаданов зазначає, що в літературу прийшла велика кількість нових варіантів бачення майбутнього людства – практопія, ектопія, посткіберпанк, таймпанк, соціальна фантастика [7, с. 28].

С. Шишкіна зазначає, що в різних жанрових підвидах, які зустрічаються в англомовній та україномовній літературах, з'являються такі характеристики, як ахронія (відсутність часу) або ухронія (юкроніка). Це антиутопії з певним неісторичним темарієм, вилученим з діахронічного процесу і зупиненим для стереоскопічного розгляду змодельованої автором псевдореальності [23, с. 26]. Дослідниця також виділяє жанр бестіарної антиутопії. Її вона розуміє як алегоричний твір про життя тварин в антиутопічному соціумі, в якому легко вгадуються як риси простору життя людини, так і типові людські характеристики [23].

У сучасних дослідженнях фігурує поняття «антиантиутопія» («постантиутопія»). Саме нова антиутопія (постантиутопія) практикує пародію на саму себе, тобто на антиутопію. Усі компоненти антиутопічної жанрової матриці іноді відображаються навіть скрупульозніше, ніж в класичній антиутопії [12].

Отже, антиутопія, як і утопія, – це жанр, який супроводжує історичний і суспільний розвиток, ілюструє в художній формі технологічний і інтелектуальний прогрес і його непередбачувані наукою, але гіпотетично можливі наслідки. Сучасні літературні твори, поєднуючи елементи утопічного і антиутопічного, витворюють нові жанрові варіації, сюжети і мотиви яких будуть визначатися реаліями технічного розвитку суспільства.

Висновки. Отже, антиутопія відзначається такими характерними жанровими рисами: проєкцією на вигадане суспільство, яка викликає найбільше його несприйняття; розташуванням антиутопічного світу на відстані у просторі або часі; таким описом негативних якостей вигаданого суспільства, аби вони шокували або ж викликали жах. Визначено, що варіативні ознаки антиутопічного дискурсу можуть бути також представлені секуляризованою ерзац-релігією, ворожістю до мистецтва, пропагандою, псевдодемократичною легітимізацією влади, вигадливим апаратом санкцій, постійним спостереженням таємної поліції, терором, тортурами та ліквідацією інакодумців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Араб-оглы Э. В утопическом антимире. *О современной буржуазной эстетике* : сб. статей. 1976. Вып. 4. Современные социальные утопии и искусство. С. 70–83.
2. Баталов Э.Я. В мире утопии: пять диалогов об утопии, утопич. сознании и утопич. экспериментах. Москва : Политиздат, 1989. 319 с.
3. Безчетникова С.В. Российская литературная антиутопия на рубеже XX–XXI стол.: динамика развития, векторы модификаций, типология : автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Москва, 2008. 40 с.
4. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. Київ : Часопис «Критика». 2005. 263 с.
5. Добрынская Н.Г. Антиутопия: пространство страны и пространство личности. URL: http://www.nbuv.gov.ua/Articles/kultnar/knp200015/knp15_27.doc (дата звернення: 16.01.2020).
6. Евченко А.В. Драма-антиутопия. Генезис. Поэтика : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2002. 20 с.
7. Жаданов Ю.А. Антиутопии второй половины XX века: творческий поиск новых перспектив жанра. *Вестник СевНТУ* : сб. науч. тр. Вып. 102: «Филология». Севастополь : Изд-во СевНТУ, 2010. С. 26–31.
8. Копач А.А. Современная российская антиутопия (1980–2000-е годы): традиция и новаторство (проза) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.01.02. Симферополь, 2005. 20 с.
9. Кучер В.В. Поэтика роману-антиутопії в оцінці сучасного літературознавства. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2013. Вип. 36. С. 184–187.
10. Литература и язык. Современная иллюстрированная энциклопедия. Москва : Росмэн-Пресс, 2006. 584 с.
11. Літературознавчий словник-довідник. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 752 с.
12. Моцна І. Час і простір в антиутопічних романах Борислава Пекича. *Компаративні дослідження слов'янських мов і культур*. 2009. Вип. 10. С. 360–369.
13. Невский Б. Грезы и кошмары человечества. Утопия и антиутопия. *Мир Фантастики и Фэнтези*. 2007. № 49, сентябрь.
14. Пархоменко І.І. Антиутопія: інтерпретація у сучасному літературознавстві. Харків, 2013. 200 с.
15. Половцев Д.А. Личность и общество в романе Евгения Замятина «Мы». Витебск, 2014. 63 с.
16. Романчук Л. Утопии и антиутопии: их прошлое и будущее. *Порог*. 2003. № 2. С. 49–53.
17. Скрябін К. Місто, в якому не ходять гроші. *Я, «Победа» і Берлін*. Харків : Фоліо, 2006. С. 81–159.
18. Цікавий С. Антиутопія та гетеротопія: фікційне місто-тюрма в повісті «Місто, в якому не ходять гроші» Кузьми Скрябіна. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. 2017. № 25. С. 134–151.
19. Чаликова В. Предисловие. *Утопия и антиутопическое мышление*. Москва, 1991. С. 3–9.
20. Чамеев А.А. Антиутопия: к вопросу о термине и характерных чертах жанра. URL: <https://www.academia.edu/6967929> (дата звернення: 16.01.2020).
21. Чамеев А.А. На грани отчаяния и надежды (роман-дистопия Джорджа Оруэлла). *Автор. Текст. Эпоха*. Санкт-Петербург, 1995. С. 99–106.
22. Чернышева Т.А. Природа фантастики. Иркутск : Иркутск. ун-т, 1984. 324 с.
23. Шишкина С.Г. К вопросу об особенностях литературных жанров социальной прогностики: утопия – антиутопия – научная фантастика. Век XXI. *Вестник гуманитарного факультета Ивановского государственного химико-технологического университета*. 2012. № 5. С. 23–30.
24. Шишкина С.Г. Литературная антиутопия: к вопросу о границах жанра. URL: <http://www.isuct.ru/e-publ/vgf/sites/ru.e-publ.vgf/files/2007/vgf-2007-02-199.pdf> (дата звернення: 16.01.2020).
25. Browning W.G. Toward a Set of Standards for Antiutopian Fiction. *Cithara*. 1970. № 10. P. 18–32.
26. Meyer S. Die anti-utopische Tradition: Eine ideen- und problemgeschichtliche Darstellung. Frankfurt/M ; Berlin ; Bern ; Bruxelles ; New York ; Oxford ; Wien, 2001. 641 S.
27. Sargent L. Eutopias and Distopias in Science Fiction: 1950–1975. *America as Utopia*. New York, 1981. P. 54–70.
28. Walsh C. From Utopia to Nightmare. London, 1962. 235 p.